

ŞAMANİZM'DE EVREN VE DÜNYA TASVIRLERİ

Dr. Hayati YAVUZER

İnsanoğlu yeryüzünde var olmaya başladığı günden itibaren içinde yaşadığı alemle ilgili olarak bir takım telakkiler geliştirdi. Çevresinde gördüğü herşey onun kafasında iz bıraktı ve o, bunların üzerinde düşünmeye bir takım hükümlere varmaya çalıştı. Zamanla topluluklarda ortak kabuller oluştu. Belki de var olduğu günden beri insanoglunun zihnini en çok meşgul eden husus evren ve dünya ile ilgili sorular olmuştur. Bu soruların temelinde yaratılış, varoluş muammasına cevap aramak arzusu yatmaktadır.

Bir sosyolojik süreç yaşayan hemen her toplumun "Başlangıç Zamanı" ile ilgili bir takım hikâyeler geliştirdiği ve tarih içindeki kültürel değişimlere rağmen, bu hikâyelerdeki telakkilerin uzun asırlar boyu yeni kültür dilimlerinde de sürdürüldüğü bilinmektedir.

"Şamanizmde Evren veya Dünya Tasvirleri" konusundaki bu araştırma-mız, Holmberg'in "The Mythology of All Races" isimli eserinin bir bölümünün tercümesi esas alınmak ve daha sonraki çalışmalarla desteklenmek suretiyle oluştu.

Sibirya bölgesindeki kavimlerin bugünkü resmî inanışları hangi dine göre olursa olsun, bu bölgedeki kavimlerin dünya ve evrene bakışlarında, algılayışlarında şamanizmin derin izlerini görürüz.

Şamanizm, "Umumiyetle ruhlara inanan Sibirya kavimlerinin kainat hakkındaki ibtidai görüş ve inanışları"

* Eserin tam künyesi için bibliyografya kısmına bakınız.

diye tarif edilebilir. (Buluç, 1942; 42). Her inanış gibi Şamanizmin de kendine mahsus bir takım mukaddesleri vardır. Bunlar, çeşitli kavimler arasında farklılıklar gösterebilmesine rağmen temelde benzer doğrultulardaki kabullerdir.

Orta Asya ve Sibirya'da yaşayan kavimler ile buradan asırlar önce başka coğrafyalara göç etmiş kavimlerde, bugün başka dini sistemlere girmiş olmakla birlikte, eski inanışlarının izleri hala yaşamaktadır. Meselâ Türkler arasında, Orta Asya dışındaki coğrafyalarda da bu eski dini bakıyyelerin yaşadığı, araştırmalarla ortaya çıkmaktadır.** Amur Nehri'nin aşağı mecrasından ve Ussuri boylarında yaşayan Gold'lar-ı Ugorlardan sayılan Ostiak, Vogul ve Samoyedler de resmen hristiyan olmalarına rağmen, eski şamanist inanışın yer yer akisleri göze çarpar. (Buluç, 1942; 46, 47)

Asyadaki Şamanist toplulukların âlem anlayışları, aralarında ufak tefek farklılıklara rağmen büyük oranda benzerlikler arz etmektedir. Alemi "ikili" veya "üçlü" bir sistem halinde telakki etmek ve sistemin kendi içindeki kısımlarını izaha çalışmak, bu evren tasavvurunun esasını teşkil etmektedir. Bu tasavvurda, muhtelif sayıdaki katları ile gök, insan ve hayvanların yaşadığı yer ve yine muhtelif katlarla ifade edilen yeraltı başlıca unsurlar olarak yer alırlar. Ancak bu üçlü sistemin bütün Türk kavimlerinde aynı belirginlikte ortaya çıktığını söylemek oldukça zordur. Choular ve Göktürkler'de bu daha ziyade "gök" ve "yer" olmak üzere dikotomik bir sistem

fikri uyandırır ki bir kısım araştırmacılar bunu benimsemişlerdir.

Orta Asya Türklerinde, alemin, birbirine zıt fakat birbirini tamamlayan iki alemşümül nefes (Gök ve Yer)'den müteşekkil Üniversalist Dekotomi adı verilen bir sistemin hakim olduğu kabul edilir. "Kainatın muhtelif tezahürlerini mekan ve zaman içinde, alemşümül bir nizam olarak izah teşebbüsü Choular'a atfedilmektedir. Yahut da Choular bu kozmolojijyi asıl vatanları İç Asya'dan getirmişlerdir." (Esin, 1979; 1)

Eberhard'ın Proto-Türk saydığı Chou stüalesinin kozmolojisi, gök ve yer gibi iki "umdeye dayandığı için Üniversalist Dikotomi adını almaktadır.

Yenisey Ostyakları'nın alem anlayışı yukarıda ifade ettiğimiz ve daha çok iç asya Türklerinin kadim telakkilerini aksetiren Dikotomiden farklıdır. Ostyakalarını alem anlayışına göre evren (âlem) üç kısma ayrılmaktadır. Yukarısı yahut sema (Gök), insanların yaşadığı, mekan tuttuğu Orta Kısım ve Ölüler Diyarı olan Aşağı Kısım, yer altı

Bu üç kısım semada başlayıp yeryüzünde devam ederek yeraltında kaybolan Kutsal Su tarafından bir arada tutulur. Bu suda Yenisey ırmağından başkası değildir. Orhun Abidelerinde ise Dikotominin izleri çok belirgindir; "Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkta..." (Ergin, 1975; 20), "Türk Oğuz Beyleri milleti, iğitin! Üstte gök başmasa, altta yer delinmese ...." (Ergin, 1975; 24)

Buna benzer bir anlayışa Orta Doğu'da rastlamaktayız. Orta Doğu mitolojilerinde, meselâ Sümer yaratılış destanı "Enuma Elis"te de "Üst Dünya" ve "Alt Dünya" dan söz edilir. (Gülekli, 1969; 16)

Yenisey Ostiyaklarındaki alem telakkisi karşı görüşlere rağmen Sibiryâ kavimlerinin veya şamanistlerin umumi telakkisidir. "Şamanistlere göre kainat üç kısımdan ibarettir; Gök, Yeryüzü ve Yeraltı Alemi. Aydınlığın alemi olan gök 17 kattır. Karanlığın alemi olan yeraltı

7 veya 9 kattan veya tabakadan müteşekkildir. Gökte yeraltı tabakası arasında bulunan yeryüzünde insanlığı yaşar. Kainatın her üç parçasında da ruhlar bulunur." (Buluç, 1942; 47) Bütün iyi ruhlar (aru töse) ile ilahlar (kuday) aydınlık aleminde, kötü ruhlar (kara töse-Körmös) ve fenalık ilahları karanlık aleminde yaşar. (Buluç, 1942; 47)

Yukarıda ifade ettiğimiz bu üç kısımlı alem tasavvurunda semanın herbir katında oturanlarla ilgili olarak da adeta hiyerarşik bir sıralama ile karşılaşmaktayız. Aydınlık alemini Tenger (Tanrı) Kayra Kan kurmuştur ve bu tanrı semanın en yüksek katında oturur. (Buluç, 1942; 47) Kainatı 17. kattan idare eden Kayra Kan'dan südür eden üç büyük ilahtan Bay Ülgen 16. gök katında bulunan Altun Dağın tepesinde, altın bir tahta; Haşmetli Harp Tanrısı Kızagan Tengere 9. kat gökte ve Hakim Mergen Tengere ise 7. gök katında otururlar. (Buluç, 1942; 48) "Yeri, göğü aydınlatan güneş ana (Kün Ene)'da bu yedinci kattadır. Altıncı gök katında ay baba (Ay Ada) vardır. Beşinci kat gökte Yüksek bir halik olan Kuday Yayıçı oturur. (Buluç, 1942;48) Bay Ülgen'in iki evladından Yayık (May-Eme) ve May-Tere üçüncü kat gökte otururlar. Süt aka göl (Süt-ak-köl) adı verilen ve hayatın kaynağı olan göl ile yedi ilah (Yetti Kuday)ın mekanı olan Sürö Dağı da bu üçüncü kattadır. Şamanist telakkiye göre "İyi insanların mesut bir hayat sürdüğü cennet (Aktu)'de bu kattadır." (Buluç, 1942;48)

Bir kısım araştırmacılar, Türklerde Cennet ve Cehennem kavramlarının bulunmadığı kanaatinde idirler.***

Samoyedler, Yenisey ırmağının, göğün altıncı katındaki bir gölden kaynaklandığına inanırlar.

Göklerin 3 ila 17 arasında değişen sayıda katlar şeklinde tasavvuru, bu katlara yerleştirilenlerde de değişiklikler olmasını doğurmaktadır. Bu arada bir de "Gök Kapısı" fikri geliştirilmiştir.

8. asırda Çinliler gökyüzünü üç katlı bir yapı olarak düşünüyorlardı ve batıdaki K'un-Yun Dağı'nda yahut kuzey batıdaki T'ai-shan'da bir Gök Kapısı bulunduğunu kabul ediyorlardı. (Esin, 1973;13)

Yaygın olan yedi katlı gök kavramı semanın Bâbilvari tasvirini düşündürür. Bu inanışta güneş ve ay ile beş gezegen, biri diğerinin üzerindeki bu yarım kürelerde yer alırlar. Bu yedi kat göğe mütemmin olarak yerde eşit sayıda katlara bölünür. Altay Tatarları arasındaki bir efsanede, yer ve gök dokuzar kat olarak tasavvur edilir. Bu inanışa nazaran güneş ve ay göğün farklı katlarında; "Yaşlı Adam" ay altıncı katta, Güneş Ana ise yedinci kattadır.

Buryatlarda gök, daimi surette bir alçal-yüksel hareketi yapan ters çevrilmiş bir kazan gibi tasavvur edilir. Chukchee'ler, biri diğerinin üzerine yerleştirilmiş ve en yüksekinin tabanı diğerinin çatısı olan birkaç gökten bahsedebilir. Bütün bu katlar Polar Yıldızı'nın altında bulunan deliklerle birleştirilmişlerdir. Buradan şunu anlıyoruz ki, Sibiryaya kavimleri arasındaki bu "Yerleşik Katlar" kavramında, yabancı tasvirlerin de izleri vardır.

Sibiryadaki çeşitli kavimler, semanın farklı katlarına yeryüzünden de çeşitli dağlar, göller, tundralar, buzullar ve benzeri peyzajlar yerleştirirler. Mesele Samoyedler semanın birinci katında bir göl, ikincisinde düz bir ova, üçüncüsünde küçük volkanlar gibi sayısız tepeler dördüncüsünde saçaklı buzullardan bir çatı bulunduğunu, altıncısında Yeni-sey Irmağı'nın kaynaklandığı bir göl bulunduğunu anlatırlar. Göğün dokuz katlı kabul edildiği bazı yörelerde diğer katlarda nelerin bulunduğu pek bilinmez. Yakutlar göğün aşağı katlarında hayvanların da bulunduğunu, onların ruhlar tarafından yiyecek olarak saklandıklarına inanırlar.

Sibiryadaki evren tasvirlerinin aralarında bazı farklılıklar bulunmakla birlikte genellikle birbirlerine benzedikleri,

farklılıklarında Güney Asya (Çin, Hint) Orta Doğu (Arap Yarımadası, Filistin, İran) kozmolojileri ile İslamiyet ve hristiyanlığın izlerini taşıdıklarını ifade edebiliriz.

Göklerin dokuz katlı telakki edildiği tasvirlerde en üstte bir çatının bulunduğu bahsedilir;

"Dokuz felek çığrısı, göklerin üst katedir.

Göklerin en üstünde dönüp duran çatıdır." (Ögel, 1971;101)

Türklerde rastladığımız ve Dağların, Gök kubbenin sütunları olduğu şeklindeki inanış, Emel Esin'e göre Çinlilere ait bir görüştür.

Choular, kainatı üstüvani gövdeli ve kubbeli bir otağa, yahut üstünde şemsiye ve otağ bulunan iki tekerlekli bir arabaya benzetirlerdi. Buradaki iki tekerlek güneşe ve aya, şemsiyenin 28 dilimi ise Çin astrolojisinin dört yöne yedişer gruba ayrılan 28 burcunu temsil ederdi. Çinde gök bir kubbe, yeryüzü ise denizlerde yüzen dört yahut sekiz köşeli bir düzlük şeklinde tasavvur ediliyordu. Dört yönde ve merkezde bulunan dağlar semayı taşımakta, Kutup Yıldızı merkezde olmak kaydıyla ara ve ana yönlerde bulunan dokuz saraya bölünmüş farzediliyordu. (Esin, 1979; 13)

Choulardaki bu kainat telakkisi daha sonraki Türk Kağanlıkları (Kök-Türk, Uygur) zamanında da devam edip kainatın yahut gökkubbenin şekli üstüvani ve kubbeli bir hükümdar otağı şeklinde tasavvur ediliyordu. Bu gökkubbe yeşil-mavi firuden, yıldızlar beyaz yeşim taşındandı. (Esin, 1979; 13). Bir uygur metninde kainat, otağ şeklinde tasavvur edilip, otağın ortasındaki ağaç sütuna mümasil, ama sekiz-köşeli olduğu için sekiz ana ve ara yönde işaret eden yedi cevherli bir sığın, sular üstündeki yeryüzünü desteklediği ifade edilmektedir. Kainatın mihverine işaret eden bu sekiz köşeli sütun, Hind kozmolojinin çok eski bir tasavvurudur. (Esin, 1979; 14) Yine Uygur metinlerin-

de gökyüzü çok katlı ve muhtelif "ordu"ların, kulelerin ve kapı eşiklerinin bulunduğu bir yapı olarak tasvir edilir ki bunda Budist ve Manihaist astrolojinin tesirleri düşünülebilir. (Esin, 1979,13,14) Türkler, gökkubbenin, Kutup yıldızı (Altun veya Temür Kazguk) etrafında döndüğünü kabul ediyorlardı. Bunun dışında bir de yıldızları taşıyan Gök Çarkının dönmesi vardı. Bunu Kaşgarlı Mahmud Kök çığırsı, Yusuf Has Hacib Tezginç diye anmaktadır. Bir uygur metninde, gökkubbenin en alttaki çığırsını (felekinin) semavi bir çift ejderin çevirdiği fikri vardır. (Esin, 1979;15) Gökkubbenin ve Gök Çarkının yıllık ve günlük dönüşü Güneş ve Ayın durumları ile ilgili tasvirleri de vermektedir. Bu tasvirde güneş ve ay birbirinin zıddı durumlarda bulunurlar. Güneş doğuda belirirken, ay batıda yer sathına batmakta, yine güneş günlük seyirinde öğlenleyin ve yaz ortalarında zirvede iken ay yer sathının altındaki bir noktada bulunuyordu. Bunlar bahar ve güz aylarında ve yeni ayda bir araya gelirlerdi. (Esin, 1979;16)

Orta Asyalı kavimlerin, içinde buldukları âlem gibi üzerinde yaşadıkları arzla ilgili olarak bir takım telakkileri vardır. Bu kavimlere göre dünya genellikle dairevi bir disk veya kare şeklindedir. Bir Altay efsanesine göre Dünya yaratıldığında yuvarlakta ama sonra kareye döndü. Bu yaratılış hikayesine göre Lama, dünyayı asasıyla yaratmıştır. Yukatlarla da rastladığımız bu inanişaya uygun olarak halk şiirlerinde dünyanın ve göğün köşesinden sıkça söz edilir. Chou'lar yeryüzünü denizlerde yüzen dört yahut sekiz köşeli bir düzlük olarak kabul ediyorlardı. Uygurlar da yer yüzünü, Çin ve Choularda olduğu gibi, denizler içinde yüzen dört köşe bir düzlük şeklinde anlatıyorlardı. (Esin, 1979,13;1) Evrenin daire şeklindeki tasviri de dört köşeli olduğu kadar yaygındır. Sıklıkla yuvarlak şekilde resmedilir. Gök de yer üstüne çatılmış bir tavan gibi yine yuvarlak şekilde resmedilmiştir.

Tunguzlara göre yer, kare şeklinde bir demir levhadır. Bu inanişın benzerliğinin Güney Asya kavimlerinde olduğunu ifade etmiştik. Yakutlarda köşe sayısı Tunguzların iki katına çıkarak sekiz köşeli olarak tasvir edilir.

Orta Asyalı kavimlerin arasında Şamanist kozmogoninin bir sonucu olarak yeryüzü ekseriya "Orta Yer" olarak isimlendirilir. Bazen bu Orta Yer terimi sınırlı manada, bu terimi kullanan insanların ülkesini ifade eder. Moğalistan, bu telakkinin merkezi durumundadır. Çinliler de ülkelerine "Merkezi İmparatorluk" demektedirler. H'siung-nu'lar ve Kök-Türkler bakımından, bilhassa satvet devirlerinde, dünyanın merkezi Çin'de değil kendi hükümdarlarının "ordu"sunda bulunuyordu. (Esin, 1979;2) Kök Türk Kağanlarının Ordu Örgin'i olan Ötüken-Yış, dört cihetin kavşağı durumundaydı. Yani kainatın merkezi sayılıyordu. (Esin, 1979;2) Oğuz Kağan Destanı'nda da Oğuz Kağan gökyüzünü bir çadır, güneşi bir tuğ gibi götürken herhalde kendi ülkesini dünyanın merkezi olarak tasavvur etmekteydi. (Sepetçioğlu, 1972;117) Moğollar, büyük bir höyük gibi tahayyül ettikleri dünyanın doruğunda kendilerinin, höyüğün etrafında ve aşağılarda da diğer insanların yaşadıklarına inanırlar. Bunlar da evreni gök, yer ve yeraltı şeklinde üç katlı olarak telakki ederler. Ostiaklar da Yenisey'i âlemin merkezine koyarlar. Onlara göre diğer her yer Yenisey'in etrafında teşekkül etmiştir.

Asya kavimlerinin arasında rastlanan dünya tasvirlerinin hepsinde gördüğümüz "Dünyanın Kenarı" fikri genellikle yeryüzünün her taraftan bir okyanusla çevrili olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Bu yerin kenarı Yakut efsanelerinde, yarı kürevi bir semanın kıyısına temas etmektedir.

Sibirya kavimlerinin telakkilerine göre yeryüzü düzlüktür ve etrafında esrarengiz, menşei bilinmeyen bir "İlk Okyanus" vardır. Fakat bu düz yeryüzü-

nün batmasına mani olan bir dayanak bulunması gerekmez mi? Böyle bir sorunun cevabını da yine Sibirya mitolojisinde bulabiliriz.

Altaylılar, Tanrı Ülgen'in yeryüzünü yarattıktan sonra altına üç balık yerleştirdiğine inanırlar. Bunlardan biri yeryüzü plakasının merkezinde diğerlerinin ise herbiri bir yandadır. Ortadaki balığın başı Kuzeye doğrudur. Başını alçaltığı zaman kuzeyde seller vuku bulur. Eğer daha derinlere dalsaydı bütün yeryüzünü seller kaplayacaktı. Bu balığın solungaçlarından bağlı olduğu ipin ucü, sonu semaya ulaşan üç direğe bağlanabilir. Bu da Bodhisatta Mondishi-re'nin özel görevidir. Bu, yeryüzünün desteği fikrini Buryatlar'da da görüyoruz. Buryatların bir kısmı büyük bir balığın yeryüzünün payandası olduğuna, herhangi bir sebeple durumunu değiştirdiğinde zelzelelerin vuku bulduğuna inanırlar.

Doğu Avrupalılara ait Baline mitlelerinde dünya deniz ejderi diye niteliyebileceğimiz bir veya daha fazla dev balıklar üzerinde tasavvur edilir.

Orta Asya kavimlerinin, dünyanın payandası olarak bir Kurbağa'dan da söz etmeleri, bize, Hindistanda asırlardır inanılan, dünyanın kaplumbağa üzerinde olduğu fikrini hatırlatır ki burada kamlumbağanın yerini kurbağa almıştır. Bu inanış Baykal'ın ötesindeki Tunguzlara kadar ulaşmıştır.

İslam Coğrafyacısı Gerdizi Kimaklardan bahsederken, liderleri Şed'in suya düşen karısının Şed'e şöyle dediğini aktarır; "Deniz öküzü beni suyun kıyısından içeri çekti." (Şeşen, 1985;73-74) Bu deniz öküzü, şamanist evren tasvirlerinde yerin desteklenmesinde görev alan ve dünyayı boynuzları üzerinde taşıyan "Boğa" ile ilgilidir.

Dünyanın büyük bir boğa tarafından desteklendiği fikri, Kırgızlar Batı Sibiryalı Volga ve Kafkat arasında oldukça yaygınken, buradan Fin topluluklarına da geçmiştir. Bu boğanın altında da bir

payanda bulunmaktadır. Kıırım Tatarları dünya denizindeki bir balığın üzerinde, boynuzlarıyla dünyayı taşıyan bir boğanın olduğuna inanırlar. Jelabuğa yöresi Votiakları da benzer bir inanışa sahiptirler, Sarapul yöresi Votiakları, depremlere sebep olarak bu boğanın kılmadamasını gösterirler. Kırgızlar, bu boğanın kozmik Okyanusundaki yoğun sisin içinden çıkan bir kayanın üzerinde ayakta durduğunu, Cheremissler, bu boğaya bir yengecin yardım ettiğini, boğanın boynuzlarından birinin kırık olduğunu, diğerinin de kırılmasıyla dünyanın sonunun geleceğini kabul ederler. Dünyanın bir boğa tarafından desteklendiği inancı, daha çok Orta Doğu menseli bir inanıştır. Yahudi efsanelerinde, bir Boğa şeklinde, bir Derinlikler Prensi'nden söz edilmektedir.

Yüksekokul öğrencileri arasında bu konuda yaptığım bir soruşturmada, Dünyanın bir öküzün boynuzları üzerinde durduğu şeklindeki telakkiye bir çoğunun aşına olduğunu tespit ettim. Bu telakki bilhassa Güney Doğu Anadolu'lu öğrenciler tarafından biraz da teferuatlı olarak dile getiriliyor. Bu bölgeden 60 yaşındaki Hakime Ağır (Urfa-Gaziantep Merkez, Okur-yazar) "Dünya büyük bir öküzün tek boynuzu üzerindedir. Bir boynuzundan öbürüne aktarırken zelzele olur" demektedir. Erzurum'un şimdi merkeze bağlı Paşayurdu (Peçik) köyünde 1950'li yıllarda bu inancın geçerli olduğunu hatırlıyorum. Burada "Dünya öküzün boynuzu üzerindedir. Öküzü bir bügelek (bir çeşit sinek) musallat olunca kafasını sallar ve böylece zelzele olur" düşüncesi yaygındı.

Gerdizi, Kırgızların tapındıkları hayvanlardan bahsederken, onlardan öküzü tapanların da bulunduğunu kaydeder. (Şeşen, 1985;77)

Genellikle Kuzey Doğu Sibirya halkı arasında, depremlere sebep olan bir yeraltı dev tasavvuru vardır. Bu dev aynı zamanda kışın nehirlerin buzlarını bile kırar. Yerli Tatarlar, yerin, devı kaldıra-

cak kadar güçlü olması sebebiyle, Tanrının bu hayvana yeri taşımamasını emrettiğini ifade ederler ki muhtemelen boğa burada boynuzlu Mamuta dönmüştür.

Depremlerin asıl sebebinin Yerin payandasıyla ilgili olduğu inancına uymayan bir tasavvura Kamohadalelerde rastlanır. Onlara göre, yerin altındaki Tulia'nın köpeği -ki üzerine bir cin (ruh) binmiştir-sırtındaki karları silkelerken yeri titreter.

Orta Asyadaki bu Dünya Payandası Fikri, genellikle komzi okyanus inancıyla bağlantılıdır.

(**) Bu konuda Bkz. Inan, Abdülkadir, "İslam türklere Şamanizm Kalıntıları", Doğu, 4, 1943; Kalafat, Yaşar, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İleri, TKAE Yay. Ank. 1990; Yalman (Yalkın), Ali Rıza, Cenupta Türkmen Oymakları, C.1, Ank. 1977; erdil, Kemalettin, Yaşayan Hurafeler, TDV Yay. Ank. 1991.

(***) Mesela Sencer Divitçioğlu Türklerin bu iki kavramı bilmediklerini bu kavramları ifade edecek Türkçe kelimelerin de bulunmadığını "Uçmak ve Tamu" kelimelerinin geç devirlerde Soğuc'dan alınarak türetildiğini ileri sürmektedir. (Divitçioğlu, 1978:56,57)

BİBLİYOGRAFYA

Bu kısmında, çalışmada baş vurulan eserlerde bizzat faydalanılan eserler verilmiştir. Bazı eserlerin kün-yeleri kısaltılarak kullanılmış, bunlar künyenin sonunda gösterilmiştir.

- 1- Bang, W.R. Rahmeti Arat, Oğuz Kağan Destanı, MEB Yay. 100 Temel Eser Serisi, İst. 1970 (Bang-Arat, 1970)
- 2- Buluç, Dr. Sadeddin, "Şamanizm", Türk Amacı, Yıl:1, Sayı:1, Temmuz 1942 ss. 42-48 (Buluç, 1942)
- 3- Divitçioğlu, Sencer, Kök Türkler (Kut, Kuç ve Ülüg), Ada Yay. İst. 1978 (Divitçioğlu, 1978)
- 4- Doğrul, Ömer Rıza, Yeryüzündeki Dinler Tarihi, 2. Bas. İnkolap Kitapevi, İst. 1968 (Doğrul, 1968)
- 5- Eberhard, Prof. Dr. W., Çin'in Şimal Komşuları, (Çev; Nimet Ulugtuğ, Ank. 1942 (Eberhard, 1942)
- 6- Ecer, Yard. Doç. Dr. A. Vehbi, "Türklerin Müslüman Olmalarında Eski Dini İnanışların Rolü", Millî Kültür, Aylık Dergi, Sayı: 83, 1991
- 7- Elçin, Şükra (Prof.Dr.), Halk Edebiyatına Giriş, KBY, Ank.1981 (Elçin, 1981)
- 8- Erdil, Kemalettin, Yaşayan Hurafeler, TDYY. Yay. Ank. 1991 (Erdil, 1991)

- 9- Ergin, Prof. Dr. Muharrem, Orhun Abideleri, 3. Bas. Bogaziçi Yay. İst. 1976 (Ergin, 1976)
- 10- Esin, Emel, Türk Kosmolojisi, (İlk Devir Üzerine Araştırmalar) Ed. Fak. Mat. İst. 1979 (Esin, 1979)
- 11- Gökyay, Orhan Şaik, Dede Korkut Hikayeleri, KBY, 1. Bas. MEB Basımevi, İst. 1976 (Gökyay, 1976)
- 12- Gülekli, Nurettin, "Sümerlerin Yaratılış Destanı; ANUMA ELİS", Kültür, Yıl:1, Sayı:5, Eylül 1969, s. 15 (Gülekli, 1969)
- 13- İnan, Abdülkadir, Eski Türk Dini Tarihi, KBY, 1. Bas. MEB Yayinevi, İst. 1976 (İnan, 1976)
- 14- İnan, Abdülkadir, "İslam Türklere Şamanizm Kalıntıları", Doğu, 4, 1943 (İnan, 1943)
- 15- İnan, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTKY, TTK Basımevi, Ank. 1986 (İnan, 1986)
- 16- Holmberg, Ph. D.Uno, The Mythology Of All Races, Archaeological Institute Of America, Marshall Jones Company, Boston, 1927 (Holmberg, 1927)
- 17- Hooke, Samuel H., Ortadoğu Mitolojisi, (Çev; Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ank. 1991 (Hooke, 1991)
- 18- Kafesoğlu, Prof. Dr. İbrahim, Eski Türk Tini, KBY, Ank. 1990 (Kafesoğlu, 1990)
- 19- Kalafat, Yaşar, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İleri, TKAE Yay. Ank. 1990 (Kalafat, 1990)
- 20- Kalevala, (Fin Destanı), (Çev; Lale Obuz-Muammer Obuz), Balkanoğlu Mat. Ank. 1966
- 21- Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Birinci Cilt, 1.Bas.MEB Basımevi, İst. 1971 (Ögel, 1971)
- 22- Radloff, W., "Sibirya'dan (Çev; Prof. Dr. Ahmet tahir), KBY-MEB Basımevi, İst., 1976 (Radloff, 1976)
- 23- Ruben, W., "Budhistlik ve Şamanlık", CHP Konferanslar Serisi, Kitap; 5, Ank., 1939, s.97 (Ruben, 1939)
- 24- Sepetçioğlu, M.Necati, Türk Destanları, 1.Bas. Tokar Yay. İst. 1972 (Sepetçioğlu, 1972)
- 25- Şeşen, Dr. Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TKAE Yay. Ank. 1985 (Şeşen, 1985)
- 26- Taplamacıoğlu, Prof. Dr. Mehmet, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Güneş Mat. A.Ş., Ank., 1966 (Taplamacıoğlu, 1966)
- 27- Yalçın, Ali Rıza, Türklere Halk İnanmaları ve Tabiat; Su, Ağaç, Dağ ve Taş, TFA, Yıl:1, Cilt:1, Sayı:3, Kasım 1949, ss.58-60 (Yalçın, 1949)
- 28- Yalman, Ali Rıza, Cenupta Türkmen Oymakları, Cilt:1, Ank. 1977 (Yalman, 1977)
- 29- Yavuzer, Hayati, Yomcalık Köyü Folkloru, A.Ü. Ed.Fak.Erzurum 1975 (Basılmış Lisans Tezi) (Yavuzer, 1975)